

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТА ПИСЕМНОСТІ

https://doi.org/10.37919/0201-419X-2026.104.14
УДК 811.161.2.04'373

НОМІНАЦІЇ БОГА В РЕШЕТИЛІВСЬКОМУ УЧИТЕЛЬНОМУ ЄВАНГЕЛІЇ: ДО ІСТОРІЇ СЛОВНИКА ПРОПОВІДЕЙ

СИВОКОЗОВА
Тетяна Василівна,

кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики,
Інститут Української мови НАН України;
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001;
e-mail: tsyvokozova@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6583-9590

Tetiana
SYVOKOZOVA,

Candidate of Philological Sciences, Junior Researcher of the Department of History of Ukrainian Language and Onomastics,
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine;
4 Mykhaila Hrushevskoho St., Kyiv 01001, Ukraine;
e-mail: tsyvokozova@gmail.com

У статті на матеріалі рукопису Решетилівського учительного Євангелія проаналізовано словник гомілій, виголошуваних староукраїнською мовою в другій половині XVII ст. – на початку XVIII ст. Увагу зосереджено на варіантах вербалізації Бога – Бога Отця, Бога Сина, Бога Духа Святого. Простежено особливості взаємозамінності номінацій, які позначають одне поняття, але мають різне лексичне, граматичне та графічне оформлення. Стверджується, що зафіксовані в пам'ятці лек-

© Видавець Інститут української мови НАН України, 2026. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією Creative Commons: CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

семи, словосполучення й описові конструкції, вторинні номінації на позначення Божественної особи відображають особливості мовної, культурної, релігійної свідомості й історичної пам'яті українського народу.

***Ключові слова**: староукраїнська мова, релігійний стиль, церковно-релігійне письменство, проповідь, учительне Євангеліє, номінація Божественної особи.*

Релігійний стиль української мови мав складний шлях становлення і розвитку. Період XVII–XVIII ст. позначений виникненням нових жанрів, утвердженням барокових елементів у староукраїнській мові. Особливу вагу мали проповіді священників, адже провідна вимога до повчань – загальнодоступність і орієнтованість на широку аудиторію [Ніка 2012 б: 250; Чепіга 1995: 41]. Значної популярності набули збірники проповідей, у яких було одночасно подано пояснення до євангельських читань і повчання, розміщені в певній послідовності відповідно до церковного року. Ці книги називалися учительними, або тлумачними, Євангеліями [Чепіга 1995: 39–40]. Проповіді, подані в таких збірниках, спочатку були незвичними для українських церков, бо із такою структурою й способом викладу матеріалу вони практикувалися в католиків і протестантів [Чепіга 1995: 41]. Проте староукраїнські учительні Євангелія становлять окремий жанровий різновид ораторсько-проповідницького письменства української мови, поява якого мотивована актуалізацією викладу євангельського вчення в доступній формі для православних вірян, а ці книги різнилися кількістю й тематикою повчань [Ніка 2012 а: 166; Чепіга 1995].

Проповіді були зорієнтовані передусім на релігійно-естетичні потреби та перцептивні можливості адресата [Чуба 2011: 18; Чуба 2003: 142–143]. Тож автори й переписувачі учительних Євангелій, особливо рукописних, під час створення й добору проповідей до цих збірників керувалися єдиним завданням – допомогти пересічним людям розібратися в потоці нових релігійних ідей, віянь, утвердити їх в істинній вірі.

Серед священників учительні Євангелія були особливо популярними, оскільки вони майже на кожне богослужіння церковного року могли прочитати із книги вже укладене повчання

або ж використати відповідний матеріал під час підготовки власної проповіді – гомілії. Дослідження останніх, особливо рукописних, важливе для повного представлення розвитку лексичної і термінологічної систем релігійного стилю середньоукраїнського періоду, який мав безпосередній вплив на утвердження української мови нової доби. Одним із таких джерел є Решетилівське учительне Євангеліє (далі – УЄ Реш). Цей рукопис маловідомий, тому недостатньо досліджений. У науковій літературі натрапляємо лише на спорадичні описи пам'ятки [Огієнко 1921; Чуба 2011]. Зауважимо, що Решетилівське учительне Євангеліє – це умовна назва рукописної книги, яку використовують для сучасного та зручнішого означення пам'ятки. Через пошкодження частини титульного аркуша оригінальну назву реконструюємо як «НАѸКА ХРИСТИѸНꙗС[КАА]». Рукопис варто датувати 1670 р. – початком XVIII ст., оскільки 1670-й є роком написання композиційної основи учительного Євангелія, але проповіді до книги додавали впродовж кількох десятиліть (див., зокрема: [Сивокозова 2025]).

У статті зосереджуємо увагу на варіантах вербалізації Бога в цій пам'ятці. Проаналізовані одиниці відображають основоположні світоглядні, культурні та догматичні поняття християнської віри, а відповідно – свідомість українського православного вірянина другої половини XVII – початку XVIII ст.

У тексті на позначення Бога Отця зафіксовано використання священником традиційних, найбільш поширених і усталених номенів, що мають різні графічні варіанти:

лексеми: *Богъ (бо*^{г}*, бъ)*, *Господь (Гдь, гда, га, гдвѣ* тощо*)*, *Вседержитель* (*всѣдѣ*^{р}*житѣ*^{л}, переважно у словосполученнях): *и созда* ***бо***^{г} *чл*$\bar{}$*ка* (УЄ Реш: 66 зв.); *да*^{р}*мо прощєнїє грѣхо*^{в} *его, ꙗко нєзлобивы*^{й} *Творє*^{ц} *и* ***гдь*** *дарꙋѣ*^{т} *емꙋ*^{й} (УЄ Реш: 47); ***всѣдѣ***^{р}***житѣ***^{л} *Творє*^{ц} *и гдь* (УЄ Реш: 34 зв.);

лексикалізовані словосполучення: *Господь Бог (гь бо*^{г}*, га ба, гда ба, гꙋ бꙋ* тощо*)*, *Господь Вседержитель* (*гдь всѣдѣ*^{р}*житѣ*^{л}*): за и*^{х} *спасєнїє и ѡ*^{т}*пꙋщєнїє грѣхо*^{в}*: сѣ*^{р}*дєчнѣ* ***гда ба*** *просѣмо* (УЄ Реш: 7); *Прѣ*^{д} ***гдѣ***^{м} ***бого***^{м} *и Аггꙋлами его* (УЄ Реш: 26); *Такъ мови*^{т} ***гдь всѣдѣ***^{р}***житѣ***^{л} (УЄ Реш: 88 зв.).

Поширене стале словосполучення *бо*^{ж} *нб*^{с}*ны*^{й}: *са*^{м} ***бо***^{г} ***нб***^{с}***ны***^{й}*: до ꙋгодника своєго, Пророка Мо*^{й}*сєꙗ, мовивъ* (УЄ Реш: 92 зв.),

яке підносить святість, величність Бога і водночас констатує його недосяжність. Синоніми *Творець* і *Создатель* відображають уявлення про Бога як Творця всього видимого і невидимого світу: *милостивого* ***твор҃ца*** *и гд҃а своєго* (УЄ Реш: 12 зв.); *А милосєр҃дный* ***Творє҃ц*** *нашѫ и гд҃ь: в сєр҃дечномъ и широмъ Покаꙗніи: всѣхъ насъ вѣр҃ныхъ своихъ приймє҃тъ* (УЄ Реш: 89); *Тобѣ бо во трои҃цы єдиному бу҃ и всѣхъ* ***создателю*** (УЄ Реш: 15 зв.). Названі одиниці є усталеними і найбільш поширеними для номінації Бога Отця, вони відображають сакральну, найвищу сутність Божественної особи.

Продуктивними є також лексеми *Отецъ* (уживана переважно у складі стійких *б҃ъ ѡ҃цъ*, *ѡ҃цъ нєбєсный*, а також вільних словосполучень на зразок *бо҃ ѡ҃цъ бѫдѫщаго вѣка*), *Цар* і *Моцар* (стп. mocarz – ‘можновладець, володар:’ [СУМ 16–17: 87]): *во славу* ***бу҃ ѡ҃цꙋ*** (УЄ Реш: 72); ***ѡ҃цъ*** *твои҃* ***нєбєсныи҃*** (УЄ Реш: 18); *А потыи҃, повторє завола҃в голосомъ вєликимъ Іс҃ и рєчє:* ***ѡ҃че нбсныи҃****: в рѫцѣ твои҃ полѣцаю дх҃а моєго* (УЄ Реш: 43 зв.); *Посила҃в* ***бо҃ ѡ҃цъ бѫдѫщаго вѣка****: Сты҃хъ пророко҃в свои҃хъ: на проповѣд҃ прии҃дѫчого ха҃ сн҃а бжі҃ꙗ* (УЄ Реш: 83 зв.); ***нєбєснаго Цара*** (УЄ Реш: 86); *Страшныи҃ и сил҃ныи҃* ***Моца҃р нєбєсныи҃*** (УЄ Реш: 53 зв.); *Правдивыи҃* ***моца҃р нєбєсныи҃****: Творє҃ц и гд҃ь, всꙗкомꙋ дыханію, и всꙗкои҃ Твари, видомои҃ и нєвидомои҃* (УЄ Реш: 53 зв.). Уживання зазначених номенів з атрибутивом *небесний* актуалізує поняття Бога як основи світопорядку.

Диференціюємо групу номенів, які утверджують найвищу сутність і сакральність Бога Отця (*Бог, Господь, Вседержитель, Творець, Создатель*), і групу одиниць, які відображають сприйняття Бога через спробу співвіднесення його з людиною, її родинними й суспільними зв’язками (*б҃ъ ѡ҃цъ*, *ѡ҃цъ*, *Цар, Моца҃р* тощо).

Пам’ятка фіксує низку лексем на позначення Ісуса Христа, Сина Божого:

– Христо[с], Хс҃: *и ꙁрꙗт всѣ ꙗзыцы:* ***ха҃ сн҃а бжі҃ꙗ*** *градꙋщого на ѡболоцєхъ* (УЄ Реш: 14 зв.); *Хто бовѣмъ в покорѣ прєбываєт҃ въ* ***христѣ*** *прєбываєт҃: А* ***хс҃*** *в нє҃мъ* (УЄ Реш: 17); *ты єси* ***Христо҃с*** (УЄ Реш: 21); *зъ Твор҃цємъ свои҃мъ* ***христо҃м*** *гд҃ємъ розмовлꙗєт҃* (УЄ Реш: 63); *ѡ* ***христѣ*** *гд҃ѣ нашємъ* (УЄ Реш: 83 зв.);

– Їсу^{с}, І$\bar{\text{С}}$, І$\bar{\text{С}}$ Х$\bar{\text{С}}$: *значны^{й} ѹчитє^{л} цє^{р}ковны^{й}* **Їсу^{с}** (УЄ Реш: 5); *А Лаза^{р} ты^{л}ко єди^{н} бы^{в}: з промє^{ж}кѹ ты^{х}: Которыє сидѣли со* **Їсѹсо^{м}** *при трапєзѣ* (УЄ Реш: 36 зв.); *Г$\bar{\text{д}}$а б$\bar{\text{а}}$ и спаса нашєго* **І$\bar{\text{С}}$ Х$\bar{\text{А}}$** (УЄ Реш: 46); *а* **І$\bar{\text{С}}$** *ѹпрацова^{в}шиса в дорозѣ сѣвъ и ѡпочива^{в} подла ѡного колодаза* (УЄ Реш: 62);

– Господь (г$\bar{\text{д}}$ь, г$\bar{\text{ъ}}$): *Бо мови^{т}* **г$\bar{\text{ъ}}$**: *Хотєнїє^{м} нє хочѹ смє^{р}ти грѣшного чєловѣка* (УЄ Реш: 11); *вєсели^{т}са и тѣши^{т}са твоа Цє^{р}ковь х$\bar{\text{є}}$: спѣваючи и выхвалаючи тєбє: и мовлачи: Ты моа крѣпо^{ст}* **г$\bar{\text{д}}$и** (УЄ Реш: 38 зв.); **Г$\bar{\text{д}}$и** *нє єсте^{м} годє^{н}, иж бы^{ꙗ} ѹво^{й}шо^{в} в до^{м} мо^{й}* (УЄ Реш: 89 зв.); *ѡто взлато* **г$\bar{\text{д}}$а** *моєго ѡ^{л} гроба* (УЄ Реш: 49); *Єди^{н}* **г$\bar{\text{д}}$ь**: *І$\bar{\text{с}}$ Х$\bar{\text{с}}$: во славѹ б$\bar{\text{а}}$ и ѡ^{т} цѹ* (УЄ Реш: 51 зв.);

– Равви (стсл. **равви**, запозичено через церковнослов'янську мову з грецької ραββί, що зводиться до гебр. rabbi 'учителю мій' [ЕСУМ, Т. 5: 9–10]): *И приствпивши Їюда поцѣлова^{в} єго мовлачи: радѹ^{й}са* **равви**: *(:тоє^{ст} ѹчителю:) радѹ^{й}са царю Їюдє^{й}ски^{й}* (УЄ Реш: 41 зв.);

– С$\bar{\text{н}}$ъ, стійка сполука С$\bar{\text{н}}$ъ Б$\bar{\text{ж}}$и^{й}: *вєликѹю владзѹ и мо^{ц}, ѡ^{л} всєси^{л}ного бж^{с}тва своєго, ѹчєнико^{м} свои^{м} пода^{в}* **с$\bar{\text{н}}$ъ б$\bar{\text{ж}}$и^{й}** (УЄ Реш: 53 зв.); *А ѡсобливє: лако то на^{с} са^{м}* **с$\bar{\text{н}}$ъ б$\bar{\text{ж}}$и^{й}** *ѡ милосє^{р}дны^{х} ѹчи^{н}ка^{х} поѹчає^{т}* (УЄ Реш: 57 зв.);

– Слово*: пророковє всѣ згоднє ѡ^{т}вѣкѹ ѡповѣдали: и свой̃ пророчества писмо^{м} ласнє и выразнє дх̄омъ С$\bar{\text{т}}$ы^{м} потвє^{р}дили: Ижъ єдинородны^{й} Сынъ* **слово б$\bar{\text{ж}}$ое**, *из чрєва прє^{ж}дє дєнница ро^{ж}дєнны^{й}* (УЄ Реш: 21 зв.); *Пєрє^{д} ро^{ж}дество^{м} Прєвѣчного* **слова** *своєго ѡбѣца^{н}ного на спасєнїє всємѹ народѹ чловєчє^{с}комѹ* (УЄ Реш: 83);

– Владика (вл^{д}ка): *вл^{д}ка х$\bar{\text{с}}$* (УЄ Реш: 58); *Абовѣ^{м} ласкавы^{й}, милостивы^{й} и милосє^{р}дны^{й} є^{ст}* **вл^{д}ка** *х$\bar{\text{с}}$ г$\bar{\text{д}}$ь* (УЄ Реш: 47 зв.); *ѹда^{й}моса^{ж} хр^{с}тїанинє: до члколюбивого х$\bar{\text{а}}$ Тво^{р}ца и спаситєла своєго… блага^{й}мо Прєблагаго* **вл^{д}ку** *своєго* (УЄ Реш: 84 зв.);

– Спас, Спаситєл: *иж х$\bar{\text{с}}$ с$\bar{\text{н}}$ъ б$\bar{\text{ж}}$и^{й} пра^{в}дивы^{й}* **спаситє^{л}** *дш̄ъ наши^{х}* (УЄ Реш: 45); *воскрєсєнїи Г$\bar{\text{д}}$а б$\bar{\text{а}}$ и* **спаса** *нашєго І$\bar{\text{С}}$ Х$\bar{\text{А}}$* (УЄ Реш: 46); *Чєрє^{з} того^{ж} х$\bar{\text{а}}$* **спаситєла** *нашєго* (УЄ Реш: 48 зв.);

– Збавитє^{л}, Избавитє^{л}: *Ты мнѣ є^{с}тє^{с}* **збавитє^{л}** *мо^{й}* (УЄ Реш: 38 зв.); *са^{м} с$\bar{\text{н}}$ъ б$\bar{\text{ж}}$и^{й}* **избавитє^{л}** *на^{ш}* (УЄ Реш: 54 зв.);

– Ωᴰкупитєᴸ (ωᵀкупитєл, ωᵀкѹпитєᴸ): *и датисѧ винныᴹ прєᴰ христоᴹ* ***ѡᵀкупителемᴹ*** *своиᴹ* (УЄ Реш: 20); *Хс̄ снъ бжиᴵᴵ: Праᵛдивыᴵᴵ* ***ѡᴰкупитєᴵᴵ*** *дш̄ъ людскиˣ* (УЄ Реш: 52 зв.); *истиᴺныᴵᴵ* ***ѡᴰкѹпитєᴵᴵ*** (УЄ Реш: 63);
– Мєсїѧш (Мєсїаш): *всємѹ свѣтѹ, ωписали и ωзнаᴵᴵмили: ω пристаню Правдивого* ***Мєсїаша*** *Хс̄а сн̄а бжїѧ* (УЄ Реш: 46 зв.); *ωжидаᵛ роᶰдєства, або пришєствїѧ праᵛдивого* ***Мєсїаша*** *хс̄а сн̄а бж̄їѧ* (УЄ Реш: 55 зв.);
– Ѹчитєᴸ (Ѹчитєл): *ты єси Христоᶜ: Ты єси* ***Ѹчитєᴵᴵ*** (УЄ Реш: 21); *рєчє Пєтръ и тыᴵᴵ Которыйᴵᴵ были з ниᴹ: **Ѹчителю**: ωто тѣсно мєжи людᴸми идєшъ* (УЄ Реш: 107);
– Сѧдїѧ: *И сладєᵀ* ***сѧдїѧ*** *справєдливыᴵᴵ хс̄ гѣ̄: в маєстатѣ своєм бозском* (УЄ Реш: 13); *Єгда* ***сѧдїѧ*** *со нєбєсє прииᴵᴵдєᵀ со славою, и Трѹба ωнаѧ: мєᴿтвыѧ возгласивши востатиᵀ всѧ* (УЄ Реш: 36 зв.);
– Цаᴿ: *ωто* ***Цаᴿ*** *твоᴵᴵ идєᵀ к тєбѣ в тихости и въ вєликоᴵᴵ Покорѣ: въсѣвши на жрєбѧ ωслячоє сына ѧремнича* (УЄ Реш: 38 зв.);
– Пасты: *Алє хс̄ гд̄ь: милосєᴿдныᴵᴵ ласкавыᴵᴵ и вєлицє добротливыᴵᴵ: Творєᴵᴵ и* ***Пасты*** *дш̄ъ людскиˣ* (УЄ Реш: 63);
– Приѧтєлъ: *Ѹмѣᴵᴵмоᶰ хᴿтїанинє: Таᴷ вєлицє приазного и сєᴿдечного* ***Приятєля*** *своєго* ***хс̄а спасителя*** *в пошановаᴺю мѣти* (УЄ Реш: 68).

Значна частина названих лексем входить до складу сталих і вільних словосполучень як розширених найменувань Ісуса Христа: *Хс̄ Гд̄ь (Хс̄ гд̄ъ, хс̄ гь̄), Хс̄ снъ бжиᴵᴵ; истиᴺныᴵᴵ хс̄ боᴳ; Новыᴵᴵ Адаᴹ* (*новыᴵᴵ адаᴹ хс̄ снъ бжиᴵᴵ; єдинъ новыᴵᴵ адаᴹ гд̄ь наᵂ Іс̄ хс̄; новыᴵᴵ адаᴹ хс̄ спаситєᴸ наᵂ); сн̄а своєго єдинородного; єдинородныᴵᴵ Сынъ слово бж̄ое; роᶰдєнноє слово своє бозскоє; сн̄ъ человєческиᴵᴵ; хс̄ сн̄ъ человєчᶜкиᴵᴵ; Сн̄ъ Давыдовъ; Цаᴿ израилєвъ (Цаᴿ Їзраилєвъ, Царю Їзраᴸскиᴵᴵ); хѧ Царѧ Славы; хс̄у Панѹ своємѹ; хѧ нбᶜнго; Ѹчитєᴸ цєᴿковныᴵᴵ Їсуᶜ; Пасты дшᵂъ людскиˣ и истиᴺныᴵᴵ ѡᴰкѹпитєᴸ; Праᵛдивыᴵᴵ ѡᴰкупитєᴸ дш̄ъ людскиˣ; Правдивыᴵᴵ сєᴿцевидецъ* та ін.

Номінації Сина Божого представлені й описовими конструкціями: *блᶜвєᴺ єси* ***Которыйᴵᴵ идєᵂ во има гᶜднє****: Цару израиᴸскиᴵᴵ* (УЄ Реш: 38); *Пєрєᴰ роᶰдєство* ***Превѣчного слова своєго ѡбѣцаᴵᴵного на спасєнїє всємѹ народѹ человєчᶜкомѹ*** (УЄ Реш: 83),

а також вторинними номінаціями, які утворюють ряд контекстуальних синонімів: *вєсєли҃сѧ и тѣши҃сѧ твоѧ Цє҃рковь* ***хе҃:*** *спѣваючи и выхваляючи тєбє: и мовлячи: Ты моѧ* ***крѣпо҃ст*** *гд҃и: Ты мнѣ є҃сте҃с* ***збавитє҃л*** *мо҃й: ты мнѣ вєлики҃й* ***застѹпща: мона҃ха: ѡборо҃нца*** *и* ***бѹдовничий*** (УЄ Реш: 38 зв.).

Бог Дух Святий як третя іпостась Бога вербалізований переважно лексикалізованими словосполученнями *Дух Святий / Святий Дух* (*дх҃ъ сты҃й, Сты҃му Дх҃у*) та *Дух Пресвятий* (*Дх҃а Пр҃сто҃го, Пр҃стаго дх҃а*): *прє҃з всклада҃нє рѹкъ Архиєрє҃йски҃х: и чєрє҃з призыва҃нє* ***Дх҃а Пр҃сто҃го*** (УЄ Реш: 26); *при҃ймѣте* ***дх҃ъ сты҃й*** (УЄ Реш: 51); *дѹну҃в на ни҃х* ***дх҃о҃м Сты҃м*** *свои҃м* (УЄ Реш: 49 зв.), *нєха҃й будє҃т ѡ҃т на҃с чє҃ст Слава и Покло҃н: ѡ҃тцѹ и Сн҃у и* ***Сты҃му Дх҃у*** (УЄ Реш: 52 зв.); *Мѹ҃сѣло сѧ выпо҃вни҃т писмо: которое прє҃д ты҃м: рєклъ* ***дх҃ъ Сты҃й*** *ѹ҃стнами Давыдовыми* (УЄ Реш: 70).

Як бачимо, у тексті рукопису зафіксовано порівняно більшу кількість лексем і словосполучень на позначення Бога Сина, ніж Бога Отця і Бога Святого Духа. Однією з причин такого розмаїття номінативних одиниць є те, що укладач більше уваги зосередив на поясненні Євангелія, а відповідно й сутності, ролі й особи Ісуса Христа. Проте не забуваймо, що мова священника відображає ту повноту лексичних засобів, що побутували в староукраїнській мові другої половини XVII – початку XVIII ст.

Зауважуємо, що в тексті Решетилівського учительного Євангелія лексеми *Господь, Цар* можуть уживатися на позначення і Бога Отця, і Бога Сина, і лише в ширшому контексті можна уточнити об'єкт номінування. Синоніми *лѣка҃р, исцѣлитєль* ужито при звертанні до триєдиного Бога: *ѹ҃да҃й моѧ҃ж: до того всещє҃дрого и всємилостивого Правдивого и сє҃рдє҃чного* ***лѣкара*** *и* ***исцѣлитєлѧ*** *дш҃ъ и Тєлє҃с наши҃х х҃а Тво҃ца и влд҃кѹ Своєго* (УЄ Реш: 26); *абовѣ҃м То҃й є҃ст добротливы҃й и ласкавы҃й: єди҃н* ***лѣка҃р*** *на грѣхи мой, пра҃вдивы҃й спасите҃л лицѹ҃ моємѹ҃ и бо҃г мо҃й* (УЄ Реш: 25 зв.); *Абы тє҃ж и наши дш҃ѣ тѧ҃жкими грѣхами зболѣлыє навѣдити рачи҃л творє҃ц и гд҃ь на҃ш: прощенію на҃с сподобляючи: Которы҃й є҃ст правдивы҃й* ***лѣка҃р дш҃ъ и тєлє҃с наши҃х*** (УЄ Реш: 58).

Основну увагу в рукописному збірнику зосереджено на поясненні й утвердженні триіпостасної природи Бога – Бога Отця, Бога Сина і Бога Святого Духа. Найпродуктивнішим засобом

вираження триєдності Бога є стале поширене словосполучення з церковнослов'янізмом *Тройця*, зазвичай уживане в межах сталого вислову, пов'язаного з номінацію трьох іпостасей Божественної особи для додаткового акцентування на цьому в тексті: *ѡ^{т}цѹ, и С҃ну и С҃тму Дх҃ѹ*. Наголошення на триєдності Бога зазвичай подано в завершальній частині проповіді: *За мл҃тва^{ми} Прч^{с}тыѧ твоѥѧ матєрє и всѣ^{х} С҃ты^{х} твои^{х}: Тобѣ бо* ***во трое҆ц҃ы єдиному бу҃:*** *нєха^{й} будє^{т} ѡ^{т} на^{с} Чє^{ст} Слава: и Покло^{н}:* ***ѡ^{т}ц҃ѹ и С҃ну и С҃тму дх҃у*** (УЄ Реш: 7); *За мл҃твами Прч^{с}тыѧ Матєрє твоєѧ и всѣ^{х} С҃ты^{х} Твои^{х}: Тобѣ бо* ***во трое҆ц҃ы єдиному б҃у*** *нашєму: нєха^{й} будє^{т} ѡ^{т} на^{с}: Чє^{с}т, Слава, и Покло^{н}:* ***ѡ^{т}цу и С҃ну и Стому дх҃у:*** *нн҃ѣ и пр^{с}но и вовѣки вѣко^{м} Аминь* (УЄ Реш: 39 зв.); *Тобѣ бо* ***во трое҆ц҃ы Славимомѹ єдино^{мѹ} б҃ѹ:*** *и всѣ^{х} Создателю: нєха^{й} будє^{т} ѡ^{т} на^{с} Чє^{ст} Слава и Покло^{н}:* ***ѡ^{т}ц҃ѹ и С҃ну и С҃тму дх҃ѹ:*** *нн҃ѣ и пр^{с}но и вовѣки вѣко^{м} Ами^{н}* (УЄ Реш: 105 зв.).

Проте і в основній частині повчання (а не лише у прикінцевих висловах) проповідник часто апелює до єдиного в Трійці Бога, напр.: *Нєво^{н}тпливє показѹючи сєбе в тѣлѣ правдивого* ***ба҃: во Тро҆ц҃ы єдиного:*** *со ѡ^{т}цє^{м} и со сты^{м} дх҃о^{м} вовѣки и прєждє вѣкъ ца^{р}ствѹющаго* (УЄ Реш: 72); *познали смо всѣ чєрєзъ сто҃є крєщєнїе,* ***во трое҆ц҃ы єдиного ба҃*** (УЄ Реш: 72); *Розмаитыми чѹдами и знаками своими бо^{з}скими: до ѹвѣрєнѧ приводи^{т} хс҃ гс҃ наро^{д} лю^{д}ски^{й}: Абы привѣ^{в} до познанѧ* ***сєбє Самого во трое҆ц҃ы єдинаго и исти^{н}наго ба҃:*** *Хотєнїє^{м} нє хотѧчи смє^{р}ти грѣшнаго чл҃ка* (УЄ Реш: 84 зв.). Наголошуючи на триіпостасній природі Бога, священник використовує синоніми на позначення Бога Отця і Бога Сина: *Види^{ш} жє хр^{с}тїанинє: так барзо вєликѹю покору* ***ха҃ спаситєля*** *своєго: Который (:любо то бѹдѹ^{щ}* ***Ца^{р}є^{м}*** *и* ***Тво^{р}цє^{м}*** *всєго свѣта:) въѣжджає^{т} въ Їєрусали^{м} выповнѧючи пророчєства* (УЄ Реш: 38); *Кгды благоизволи* ***бо^{г} ѡ^{т}ц҃ъ***: *со нєбє^{с} послати* ***сн҃а своєго єдинороднаго г҃а нашєго Їс х҃а:*** *прє^{ж}дє вѣко^{в}* ***ро^{ж}дєнноє слово своє бозскоє:*** *для позысканя погибшаго чловєка* (УЄ Реш: 40); *Тѹтъ тє^{ж} показѹє^{т}* ***гдь*** *си^{м} слово^{м} своимъ бозски^{м}: и^{ж} є^{ст} прє^{ж}дє вѣкъ и прєждє дєнница,* ***ро^{ж}дєнны^{й} єдинороднын^{й} Сынъ Слово бж҃иє:*** *ѡ^{д} ѡ^{т}ца бєз матєри, азъ матєри бєзъ ѡ^{т}ца: на спасєнїє родѹ чл^{с}комѹ воплотывы^{й}ся: благоволєнїє^{м}* ***ѡ^{т}чи^{м}*** *и силою и дѣ^{й}ство^{м}* ***Пр^{с}таго дх҃а*** (УЄ Реш: 72).

Доволі часто в досліджуваному учительному Євангелії за тими чи іншими контекстами простежуємо ототожнення Бога Отця і Бога Сина через перенесення поняттєвих ознак, що утверджує триєдине сприйняття та усвідомлення Бога. Зокрема, лексеми *Творець, Создатель, Вседержитель*, які здебільшого стосуються Бога Отця, ужиті в пам'ятці на позначення Ісуса Христа:

– Христос – Творець: *Прємилостивы*^{Й}*:* ***Творє***^{Л} *на*^{Ш} ***хс*** *и* ***гдь*** (УЄ Реш: 35 зв.); *вєликоє ѡ*^{Д}*пѹщєнїє грѣхо*^{В} *свои*^{Х} *ѡдє*^{Р}*жала: и в нєбєсно*^{М} *Ца*^{Р}*ствїи, зъ* ***христо***^{М} ***Тво***^{Р}***цє***^{М} *свои*^{М}*: вѣчнѣ сподобилаѧ мєжи всѣми Ст҃ыми ца*^{Р}*ствовати* (УЄ Реш: 37); *Понєва*^{Ж} *бє*^{З} *вѣдома єго Цєса*^{Р}*ского: важили*^{С} *на стратѹ дати: такого вєликого и славного* ***ха Царѧ Славы****: и Пра*^{В}*дивого* ***тво***^{Р}***ца и ба всѣѧ твари*** (УЄ Реш: 50); *самомѹ* ***хѹ тво***^{Р}***цѹ*** *и* ***бѹ*** *своємѹ* (УЄ Реш: 46 зв.); *Ха* ***Тво***^{Р}***ца*** *своєго* (УЄ Реш: 90);

– Христос – Вседержитель: *жє бысмо и сами прощєнїѧ сподобилиса: ѡ*^{Д} ***всєдє***^{Р}***житєлѧ ха*** *и* ***ба*** *во дє*^{Н} *сѹдны*^{Й} (УЄ Реш: 105 зв.);

– Одкупитель – Создатель: *и длѧ любвѣ прєсла*^{Л}*кого* ***Іса****:* ***ѡ***^{Л}***кѹпитєлѧ*** *и* ***со***^{З}***датєлѧ*** *Своєго* (УЄ Реш: 57 зв.) тощо.

Інколи такі контекстуальні вживання, можливо, дещо суперечать біблійному сюжету, проте стверджують беззаперечну віру в єдину Трійцю, триіпостасна сутність якої залишається поза сумнівами мовця. Такі номінації хоч і апелюють до одного поняття – у Трійці єдиного Бога, проте мають різний лексичний склад, ступінь лексикалізації та взаємозамінності. Зауважимо, що процес метафоризації в релігійному стилі є глибинним, адже метафори й метонімії апелюють не до зовнішніх ознак об'єкта, а сягають його внутрішніх, сутнісних характеристик, часом навіть концептуальних вимірів.

Прикметникові лексеми, що поєднуються в тексті з номенами Божественної особи, та іменники, які вказують на сутнісні атрибути Бога, утворюють складні асоціативно-образні структури, що доповнюють, поглиблюють, конкретизують концептуальну глибину внутрішньої форми номінацій триєдиного Бога: *Ижбы тє*^{Ж}*: и наши дш҃ѣ: тѧжкими грѣхами зъхорѣлыє и зболѣлыє: навѣди*^{В} *хс҃ Творє*^{Ц} *и Спаситє*^{Л} *на*^{Ш}*:* ***нєвымовны***^{М} *и* ***чл҃колюбны***^{М} *своим* ***бєзчислє***^{Н}***нимъ милосє***^{Р}***дїємъ****: и прости*^{П} *бєзчислє*^{Н}*наѧ согрѣшєнїѧ наша* (УЄ Реш: 6 зв.–7).

Як засвідчили тексти досліджуваного учительного Євангелія, збережена традиція означення номінацій Божественної особи за атрибутами:

– трансцедентності Бога: *Дає*т *знати* *хс* *гь*… ***правдивы***й *ѡ*д *кѵпитє*д *народѵ люд*ского (УЄ Реш: 19 зв.); *Жє сє*й *є*с*т* ***исти***д***ны***й *хс бо*г: *Которы*й *ѡ*д *ба з нєбєсны*х *палацо*в *на*й*вы*ш*шихъ посланы*й (УЄ Реш: 21); *Спаси на*с *бже и Тво*р*чє на*ш ***Прєвышни***й (УЄ Реш: 39); *и*ж *хс сн*ъ *бжи*й ***пра***в***дивы***й *спаситєд дш*ъ *наши*х (УЄ Реш: 45); *правдивоє лицє* ***нєвидимого*** *ба* (УЄ Реш: 45 зв.); *А доткнѵвши*с *ранъ хвыхъ Ѳома рєчє: воистинн*ѵ *Ты єси гд*ь *мо*й *и* ***Пра***в***дивы***й *богъ мо*й (УЄ Реш: 49 зв.); *блага*й*мо Ха Тво*р*ца и* ***Прєвѣчного*** *ба нашєго* (УЄ Реш: 61 зв.); *Шѵкаючи наслѣдити* ***Прєсла***д***кого*** *ха Іса своєго* (УЄ Реш: 64);

– іманентності Бога: *Прємилостивны*й *жє и* ***Чл̑колюбивы***й *влдка хс гдь* (УЄ Реш: 10); *голосъ сво*й *по*д*нєсѣмо до* ***Прємилостивого*** *и* ***нєзлобливого*** *Тво*р*ца своєго* (УЄ Реш: 10); *истазати на*с *або и карати страшливы*м *и грозны*м *каранъє*м *свои*м *сѵділ* ***справєдливы***й *бѵдє*т (УЄ Реш: 11); ***милостивого***, ***нєзлобивого***, *и* ***милосє***р***дного*** *ха Творца и бога своєго* (УЄ Реш: 35 зв.); *И да*в *ва*м *Ца*р*ствовати вѣчнє, зъ* ***возлюбле***д***ны***м *сно*м *своимъ* (УЄ Реш: 45 зв.); *прєд* ***справєдливы***м *сѵдіємо на страшно*м *сѵдѣ* (УЄ Реш: 46 зв.); *Абы ты*д*ко чл̑къ: ѡ*д ***прємилостивого*** *и* ***всєщедрого*** *ѡ*т*ца своєго нб*с*ного: Поко*р*нє тє*р*пливє, и со благодарєнє*м *при*й*мовавъ* (УЄ Реш: 59); ***милостивомѵ*** *и* ***ласкавомѵ*** *ѡ*т*цѵ своє*м*ѵ нб*с*номѵ* (УЄ Реш: 60).

Текст пам'ятки, як бачимо, не відображає усталеного написання (з великої чи малої літери) проаналізованих номенів: **Хє бє** (УЄ Реш: 10); ***ха Творца*** (УЄ Реш: 35 зв.); ***ха Іса*** *своєго* (УЄ Реш: 64); ***Хс Гдь*** (УЄ Реш: 8); ***Хс гдь*** (УЄ Реш: 9 зв.); ***ха га*** (УЄ Реш: 64); ***Єдинородны***й ***Сы***н ***слово бже*** (УЄ Реш: 21 зв.); ***сна*** *своєго* ***єдинородного*** (УЄ Реш: 72); ***єдинородны***й ***Сынъ слово бже*** (УЄ Реш: 21 зв.); *Ѡ чо*м *тє*ж *и са*м *въ Єѵ*т*лiи* ***хс сн*ъ *бжiй*** *ѵпоминаєтъ и поѵчає*т *на*с (УЄ Реш: 150); *мєнє Пр*с*таа бца ѵ* ***ха ба Сна*** *своєго выпросила* (УЄ Реш: 304); *Наѵкѵ ба*р*зо ѡ*д*крытѵю: ѡ*д ***спаситєля*** *нашєго на*м *поданнѵю* (УЄ Реш: 11); ***дха сто*** (УЄ Реш: 83 зв.); ***дхо***м ***Сты***м (УЄ Реш: 83 зв.); ***во тро***й***цы*** *єдиного* ***ба*** (УЄ Реш: 72); *Тако бо* ***бо***г *возлюби ми*р *свой: гако жє и* ***сна*** *своєго єдинород*д*ного да*д *є*с*т*: *Тоє*с*т*: *Такъ мови*т: *возлюби*в ***гь бо***г

чловѣка (УЄ Реш: 10)*; ю*ж *новы*й *ада*м *х*с *спаситѣ*л *на*ш (УЄ Реш: 8 зв.); *и*ж *Прадѣдъ нашъ Стари*й*, Ада*м*… А новы*й *за*с *ада*м *х*с *г*ь (УЄ Реш: 32 зв.) тощо.

Отже, учительні євангелія, зокрема Решетилівське, є одним із важливих джерел вивчення мови релігії в контексті історії української літературної мови, зокрема гомілетичного жанру. Представлені в рукописі однослівні та складні номінації Божественної особи засвідчують спадкоємність словника українського церковно-релігійного письменства другої половини XVII – початку XVIII ст., стереотипність апеляцій до Бога, збережених у пам'яті народу.

Ніка О.І. Барокова проповідь XVII ст. і розвиток староукраїнської літературної мови. *Studia Linguistica.* 2012 а. Вип. 6/1. Р. 165–170.

Ніка О. Казання першої половини XVII ст. в лінгвістичному вимірі. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.* Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. 2012 б. Вип. 21. Ч. 1. С. 249–254.

Огієнко І. Мова українська була вже мовою Церкви: Нариси з історії культурного життя Церкви Української. Під ред. проф. І. Огієнка. Тарнів: Благодійне видавництво «Українська автокефальна церква», 1921.

Сивокозова Т.В. Маловідома українська пам'ятка «Решетилівське учительне Євангеліє». *Українська мова*. 2025. № 1(92). С. 107–116. https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.01.107

Чепіга І.П. Учительні Євангелія як жанр ораторсько-проповідницького письменства. *Мовознавство.* 1995. № 6. С. 39–46.

Чуба Г. Структурно-стилістичні особливості учительних Євангелій другої половини XVI–XVII ст. *Волинь-Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. 2003. Вип. 10. С. 141–149.

Чуба Г. Українські рукописні учительні Євангелія. Дослідження, каталог, описи. Київ – Львів: Свічадо, 2011.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т. Редкол. О.С. Мельничук (головн. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 2006. Т. 5: Р–Т.

УЄ Реш – Решетилівське учительне Євангеліє 1670 року, або Наука христіанскаѧ зъ Евгліѧ въкоротцѣ зложонаѧ. 414 арк. Інсти-

тут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Ф. 312 (Соф.), од. зб. 180 П.

СУМ 16–17 – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Відп. ред. М. Чікало. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2022. Вип. 18 (мова – мѧтка).

REFERENCES

Chepiha, I.P. (1995). Didactic Gospels as the rhetoric and homiletic genre. *Movoznavstvo, 6,* 39–46 (in Ukr.).

Chuba, H. (2003). Structural and stylistic features of the didactic Gospels of the second half of the 16th–17th centuries. *Volyn-Zhytomyrshchyna: Historical and philological collection on regional problems*, *1,* 141–149 (in Ukr.).

Chuba, H. (2011). Ukrainian handwritten didactic Gospels. Research, catalog, descriptions. Kyiv – Lviv: Svichado (in Ukr.).

Nika, O.I. (2012 a). Baroque sermon of 17th c. and the development of the Old Ukrainian standard language. *Studia Linguistica, 6/1*, 165–170 (in Ukr.).

Nika, O.I. (2012 б). Preaching of the first half of the 17th century in linguistic terms. *New research on monuments of the Cossack era in Ukraine*, *21/1*, 249–254 (in Ukr.).

Ohiienko, I. (1921). The Ukrainian language was already the language of the Church: Essays on the history of the cultural life of the Ukrainian Church. Tarniv (in Ukr.).

Syvokozova, T. (2025). Little-known ukrainian monument "Reshetylivka's didactic Gospel". *Ukrainian Language, 1,* 107–116. https://doi.org/10.15407/ukr mova2025.01.107 (in Ukr.).

LEGEND

ЕСУМ – Melnychuk, O.S. (Ed.). (2006). *Etymological dictionary of the Ukrainian language*. (Vol. 5). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

УЄ Реш – Didactic Gospel of Reshetylivka (1670). Institute of Manuscripts of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. F. 312 (Sof.). Ob. zb. 180 P. (in Ukr.).

СУМ 16–17 – Dictionary of the Ukrainian Language of the 16th – first half of the 17th century. M. Chikalo, ed. Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, NAS of Ukraine. Lviv, 2022. Is. 18 (мова – мѧтка) (in Ukr.).

Стаття надійшла до редакції / Received *11.03.2026*
Прийнято до друку / Accepted for publication *01.04.2026*
Статтю опубліковано / Published on *30.06.2026*

Tetiana Syvokozova

NOMINATIONS OF *GOD* IN THE DIDACTIC GOSPEL OF RESHETYLIVKA: TOWARDS THE HISTORY OF THE DICTIONARY OF HOMILYS

The article represents a linguo-historical investigation of the Old Ukrainian lexical system in the religious written records of the second half of the 17th century – the beginning of the 18th century. The religious style of the Ukrainian language has a complicated way of development. During the 17th–18th centuries new genres appeared, they established baroque elements and the Old Ukrainian language. Priest's sermons became very popular because they sounded in the native language and were oriented to a wide audience. At this time appeared Didactic Gospels – the written or printed books, where the sermons of Sunday and holiday conversations with interpretations of the Bible were collected. They became wildspread. Being written in the Old Ukrainian language the Didactic Gospels represented a new genre.

The author of the article characterizes the lexical features of the Old Ukrainian sermons collected in Didactic Gospel of Reshetylivka. As well as the author of this written book focused on explaining the triune God – God the Father, God the Son and God the Holy Spirit, the rich lexical and terminological features are represented there.

It is noticed a great number of lexemes and word combinations denoting God the Son. The main attention was focused on explaining the Bible, the role of Jesus Christ, his life and destiny. The variety of nomens also manifested the special love of people for Jesus Christ as a God and a man, who lived among the people and knew all man's problems and needs.

It is resumed that the priest's speech reflected the fullness of lexical features that existed in the Old Ukrainian language in the second half of the 17th – the beginning of the 18th centuries. The lexemes, word combinations and descriptive constructions denoting the Divine Person reflect the peculiarities of the linguistic, cultural, religious and historical memory of the Ukrainians in general.

The study of the linguistic features of the sermons fixed in the Didactic Gospels, especially in written ones, is an important component of a complete representation the development of the lexical and terminological systems of the religious style of the Middle Ukrainian period, which had a direct impact on the establishment of the Ukrainian language of the modern era.

Key words: the Old Ukrainian language, religious style, church-religious writing, sermon, Didactic Gospel, handwritten record, nomination of Divine Person.